

Gonçal López-Pampló (ed.)

Pensar l'assaig en el segle XXI

PUV
UNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

Pensar l'assaig en el segle XXI

Pensar l'assaig en el segle XXI

Gonçal López-Pampló (ed.)

CÀTEDRA JOAN FUSTER

DIRECTORA DE LA COL·LECCIÓ
Carme Gregori
(directora de la Càtedra Joan Fuster)

CONSELL EDITORIAL
Antoni Furió, Gonçal López-Pampló,
Andreu Sentí, Vanessa Vidal

COMITÈ CIENTÍFIC
Ferran Carbó, Tobies Grimaltos,
Manuel Pérez Saldanya, Vicent Simbor

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment, ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació, en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial.

© Del text: els autors, 2024

© Del muntatge fotogràfic de la coberta:
Javier Hernández

© De la present edició:
Universitat de València, 2024
www.uv.es/publicacions
publicacions@uv.es

Coordinació editorial: Maite Simón
Disseny de l'interior i maquetació: Inmaculada Mesa
Correcció: Enric Izquierdo
Coberta: Inmaculada Mesa

ISBN: 978-84-1118-368-0 (paper)
ISBN: 978-84-1118-369-7 (ePub)
ISBN: 978-84-1118-370-3 (PDF)

Edició digital

Índex

GONÇAL LÓPEZ-PAMPLÓ

Punts de no retorn: a mode d'introducció.

L'assaig en el llindar de la crisi climàtica 9

IRÈNE LANGLET

Tres finestres digitals sobre l'assaig al segle XXI..... 21

IGNASI MORETA

Estímul i biaixos en l'escriptura assagística 45

FRANCISCO FUSTER

Publicar o pensar. Per què no escrivim assaig

des de l'Acadèmia 63

NÚRIA SARA MIRAS BORONAT

Dones que escriuen, dones que assagen..... 89

MARTÍ DOMÍNGUEZ

Joan Fuster, un Voltaire de poble.

*Algunes consideracions sobre l'assaig i el columnisme
en la premsa generalista* 117

*Punts de no retorn:
a mode de introducció.
L'assaig en el llindar de la crisi climàtica*

Gonçal López-Pampló
Universitat de València / IIFV

L'any 1975, en un fragment no massa conegut del pròleg al quart volum de la seua obra completa, precisament aquell que aplegava els «assaigs» –segons proclama el títol–, Joan Fuster advertia sobre la possible caducitat de l'assaig. Aquest gènere literari, al qual havia consagrat la seua trajectòria literària, podia deixar de tindre sentit si la ciència i altres disciplines arribaven a satisfer les ànsies de coneixement de la societat i, sobretot, si contribuïen a resoldre alguns dels seus dilemes principals, en detriment, fins i tot, de la filosofia:

L'«assagista-pont» és una figura històrica «programada» per a una etapa històrica molt determinada. Començà en Montaigne, si val la fita. Probablement, dins de cent anys, a tot estirar, la seva missió quedarà cancel·lada. Confio que serà així, i que els nostres néts –una hipotètica situació «culturalista»– ja hauran prescindit de la filosofia i s'hauran acostumat a la ciència. O sigui: que la ciència haurà arribat a ser alguna cosa més que un remei de malalties, un artefacte domèstic tecnològicament afable, un residu divulgador contra la cel·lulitis o

l'arteriosclerosi, o les anades i vingudes pel cosmos, a la Lluna o a Mart... L'«assaig», com el conformava Michel de Montaigne, i com ha estat fins ara, és una temptativa d'opinió: un reducte «humanístic» d'opinió. Demà:¹

Per descomptat, Fuster es referia a l'assaig que ell mateix practicava, al qual havia dedicat reflexions memorables. Un gènere literari que –en una tradició que l'autor de *Diccionari per a ociosos* lligava al gest fundacional de Michel de Montaigne–, havia esdevingut un veritable «reducte “humanístic” d'opinió».

Transcorreguts vora cinquanta anys des de la publicació del pròleg que acabem de citar –és a dir, la meitat del termini màxim que Fuster suggeria–, ens podem preguntar si la seua provocació s'ha fet realitat, ni que siga parcialment. És a dir, en quina mesura l'assaig –emblema literari de la modernitat– ha perdut el seu sentit en la societat del segon quart del segle XXI. Avançant alguns dels temes que s'aborden en aquest llibre, és important no confondre la idea de *sentit* amb els conceptes d'*utilitat* o, més encara, de *valor pràctic*. Al nostre entendre, el motiu pel qual Fuster dubtava del futur de l'assaig no era la competència directa del coneixement científic –d'aplicació pragmàtica i tecnològica, per entendre'ns–, sinó la dissolució del que en podríem dir la seua funció social, aquella «figura històrica “programada”», aquella «missió» pròpia d'una etapa determinada (que, implícitament, Fuster associa a la modernitat, de base renaixentista i tradició il·lustrada). Si l'assaig, més enllà de les virtuts estètiques pròpies d'un text que es vol literari, té algun *sentit*, és precisament el de proporcionar, d'acord amb

1. Joan Fuster (1975): *Obres completes IV. Assaigs 1*, Barcelona, Edicions 62, p. 9.

el context social que li és propi, una reflexió que contribueix a l'orientació intel·lectual del lector, amb el qual s'obri un espai –imaginari, sovint, però de tant en tant directe– de diàleg i de confrontació d'idees. Si aquesta reflexió perd els seus espais i ja no resulta significativa, és evident que l'assaig deixarà de ser atractiu, alhora que obrirà el camp, ací sí, perquè uns altres textos i uns altres tipus de veus ocupen l'àmbit que, si més no des del segle XVI, li havia correspost.

Potser aquestes reflexions, si no les il·lustrem amb exemples, poden resultar una mica abstractes. El volum col·lectiu que teniu a les mans pretén, precisament, oferir una sèrie d'indagacions i propostes, per dir-ho a la manera fusteriana, que concreten bona part de les preguntes que es deriven del breu plantejament que acabem de fer. A partir del treball dut a terme en la XIV Jornada Joan Fuster, celebrada a Sueca el 23 de novembre de 2023, hem intentat confeccionar un llibre que, lluny de donar resposta a les qüestions plantejades, ens ajude a formular de manera més precisa les preguntes oportunes.

La primera qüestió té un abast general: com hem de mirar l'assaig passat el primer quart de segle? Quines característiques pot preservar –en relació amb la proposta clàssica de Michel de Montaigne– i quines novetats ha d'articular, tenint en compte els canvis socials esdevinguts, en especial pel que fa als hàbits de lectura i –també– d'escriptura? Irène Langlet s'endinsa en aquest àmbit o, més aviat, en proposa una ampliació conceptual a partir del que anomena «tres finestres digitals». Amb l'exemple de *Diccionari per a ociosos* com a referent –contrapunt, fins i tot– s'interroga sobre l'impacte d'Internet i les estructures hipertextuals, els models lingüístics a gran escala i els traductors automàtics, possibilitats tecnològiques inexistents fa unes dècades, les quals no tan sols poden canviar la manera de practicar l'assaig,

sinó d'interpretar la seua història. A més a més, obri una quarta finestra, que no enuncia obertament en el títol de cap apartat, però que representa una de les contribucions bàsiques d'aquest volum: la necessitat d'establir un diàleg més ric entre les diferents tradicions assagístiques europees, per a poder incorporar les seues aportacions literàries a un tipus d'estudi homologat pels mateixos paràmetres. Langlet, una de les màximes especialistes europees sobre l'assaig a hores d'ara, presenta ací el seu primer estudi basat en una obra de Joan Fuster.

Tenint en compte aquestes transformacions socials i tecnològiques, cal preguntar-se per les motivacions que tenen els escriptors i les escriptores, avui dia, per practicar aquesta mena de gènere literari, com també el tipus de decisions editorials que condicionen la seua viabilitat comercial. Ignasi Moreta, professor de la Universitat Pompeu Fabra i responsable de l'editorial Fragmenta, especialitzada en assaig sobre temes espirituals i religiosos, ofereix una perspectiva amb ple coneixement de causa, centrada en la seua pròpia experiència professional.

Si les coordenades del circuit literari poden ser d'allò més influents, no és menor la importància de les regles del joc del món acadèmic, les quals impedeixen, sovint, el desenvolupament de l'assaig literari per part del professorat universitari, el qual pateix les conseqüències d'un sistema de promoció laboral consagrat a les anomenades revistes de prestigi i les bases de dades que estableixen jerarquies entre publicacions. Heus ací uns paràmetres que, sovint, responen més a qüestions mètriques i quantitatives que a la qualitat dels treballs que s'hi publiquen, quan no a tèmboles corrupteles. A partir de l'examen de notables precedents que havien reflexionat sobre aquesta qüestió, Francisco

Fuster, professor de la Universitat de València, atribueix a aquestes restriccions l'escassa pràctica de l'assaig per part de l'Acadèmia.

Aquest volum pretén contribuir a la reflexió a partir d'un parell de coordenades més, íntimament lligades amb les anteriors, però potser amb un abast social de major magnitud. D'una banda, de tant en tant algú expressa la idea que l'assaig és un gènere literari practicat, sobretot, per homes. En un món com el nostre, amb l'embranchida de les diferents onades feministes, encara es pot sostindre una afirmació així? És més, fins a quin punt es pot generalitzar sobre aquest prejudici en termes històrics i d'abast europeu? I, sobretot, en un context d'aquestes característiques, no són precisament les veus de les dones les que podem proporcionar algunes claus de futur sovint negligides en la reflexió sobre l'esdevenidor de l'assaig? Núria Sara Miras Boronat, professora de la Universitat de Barcelona, traça una suggestiva genealogia que va des de Christine de Pizan fins a Ursula K. Le Guin, en la qual no es limita a reflexionar sobre la relació entre filosofia i literatura, sinó que indaga en aquell tipus d'obres de ficció que, pel seu plantejament, han oferit models alternatius als que, de manera ràpida, podem anomenar patriarcals. En darrer lloc, cal demanar-se si determinats espais intermedis on es podien vehicular aquests debats tenen, a hores d'ara, el vigor que van conèixer, per exemple, en els anys de maduresa de Joan Fuster. No ens referim a la indústria del llibre o al món acadèmic, sinó sobretot a la premsa escrita: diaris i revistes, fins no fa gaires dècades un espai per al desplegament de l'assaig en forma d'article d'opinió. Martí Domínguez, professor de la Universitat de València amb una llarga trajectòria com a articulista, ens ofereix un punt de vista personal i professional alhora.

Darrere de totes aquestes qüestions en bateguen unes altres que només apareixen de forma implícita en aquest volum, de manera que es projecten cap a un debat ulterior, absolutament necessari per a completar la panoràmica sobre l'assaig en el segle XXI, a més d'aprofundir en alguns dels temes clau que recorren aquesta proposta de conjunt. Si Irène Langlet obria una sèrie de finestres per a exposar la seua perspectiva, nosaltres ho farem referint-nos a uns quants punts de no retorn –en principi també metafòrics, però amb inquietants possibilitats d'esdevindre reals.

En primer lloc, l'enorme potencial tecnològic descrit per la investigadora francesa ens ofereix un horitzó extraordinari, en què l'intercanvi cultural i la difusió del coneixement disposa de plataformes inimaginables ara fa cinquanta anys, quan Fuster escrivia el seu provocador pronòstic sobre la caducitat de l'assaig. Si bé ell va poder assistir al naixement d'Internet, va morir abans que el protocol HTTP es popularitzara gràcies a la informàtica domèstica. Però fins i tot això ha envellit sobtadament en els darrers dos anys. Ara com ara, la intel·ligència artificial ens situa en un escenari nou, que exigeix una reflexió profunda i una ràpida –encara que sovint estèril– regulació legal. Una tecnologia així pot condicionar els discursos públics fins a un extrem que posa en perill el règim de llibertat d'expressió i de configuració autònoma del pensament propi de les democràcies occidentals, amb totes les febleses inherents que aquest sistema arrossegava. Com més poderosa siga la capacitat de generar contingut per mitjà de la IA, més afavoriran els algorismes els biaixos majoritaris; com més interessos econòmics i geopolítics hi haja en joc, més se n'aprofitaran els corrents populistes i neofeixistes que ja governen mig món. Des d'aquesta perspectiva, els reductes humanístics d'opinió seran, senzillament, indispensables. Però on tindran cabuda? Cada vega-

da més, les grans xarxes socials expulsen qualsevol temptativa de reflexió tranquil·la i assossegada, al mateix temps que reforcen els prejudicis de cada usuari, privilegiant les publicacions que responen a les seues idees preconcebudes i, així, a la impressió de seguretat que dona sentir-se part d'una comunitat que pensa exactament el mateix que tu. Les xarxes socials alternatives, de codi obert i estructura descentralitzada, prometen espais de comunicació lliure a l'estil dels vells anarquistes que, en part, contribuïren a la creació d'Internet; no obstant això, la seua influència és tan limitada que no pot condicionar els debats col·lectius en la mesura de la resta de plataformes. La lògica de concentració de capitals —econòmics i simbòlics— és inexorable.

El paper de les editorials, dels mitjans de comunicació tradicionals o de les universitats sembla molt limitat, en un escenari així. Ja hem vist l'altíssima hipoteca que està pagant el món acadèmic barata una pretesa imatge de rigor: les lògiques quantitatives de les bases de dades, que volien avaluar la carrera del professorat d'acord amb criteris objectius, no han superat els problemes que prometien resoldre. De fet, darrere d'aquest nou sistema hi ha, sovint, veritables pràctiques corruptes, com ja han demostrat alguns casos de «compra» d'espais en revistes d'impacte. Trencar aquesta dinàmica és difícil, però s'imposa com una de les obligacions prioritàries de qualsevol persona o col·lectiu que encara tinga una mínima fe en el vell projecte universitari. Si no, aquest somni il·lustrat podria arribar a un punt de no retorn quasi impossible de revertir. El mateix podem dir de les editorials i dels mitjans de comunicació: hi ha clavills que es poden aprofitar per a vehicular plataformes i estratègies de publicació que escapen a les lògiques dominants, com demostra el testimoni d'Ignasi Moreta en aquest volum, sense anar més lluny. Al capdavant, en absència d'aquests reductes

humanístics d'opinió que encara poden adoptar la forma d'un llibre o d'una revista digital, per exemple, la força de la intel·ligència artificial també ens conduiria a un atzucac, en el qual l'única dissidència possible seria aquella que s'expressara en veu baixa i en la intimitat secreta dels domicilis privats.

Sens dubte, totes aquestes reflexions tenen un aire vagament apocalíptic o, si es vol, distòpic, però semblen jocs de criatures si les comparem amb el punt de no retorn més amenaçador de tots: la crisi climàtica. Quan l'any 1972 el Club de Roma publicà el seu famós informe *Els límits del creixement*, la comunitat científica i intel·lectual estava molt lluny d'imaginar el llinard tràgic en què ens hem situat. De fet, la reflexió sobre el desenvolupament industrial i el seu impacte mediambiental no va penetrar a pressa en els debats assagístics; val a dir que no es tracta d'un aspecte prominent en l'obra d'algú tan perspicaç com Joan Fuster, per exemple. En el moment d'escriure aquestes línies, s'acaben de publicar estudis que reforcen la hipòtesi d'una aturada de la circulació de retorn meridional de l'Atlàntic (AMOC) a causa de l'acció industrial, la qual representaria una inflexió sense precedents, que alteraria dràsticament el clima a escala global, amb conseqüències terribles per a Europa. Si allò que era tan sols una especulació teòrica esdevé una realitat, serem testimonis d'una catàstrofe que, fins ara, tan sols hem pogut imaginar gràcies a la literatura, el cinema o el còmic. Ni l'assaig, amb la seua serenitat intel·lectual, ni la ciència, amb les seues subtils capacitats de càlcul i anticipació –però també amb els seus asèptics acrònims– no poden expressar la desolació que causaria una circumstància així. Per això resulta tan suggeridora l'apertura proposada per Núria Sara Miras: el pensament literari, en una llarguíssima tradició, ha dibuixat escenaris alternatius que il·luminen els dubtes

del present i conviden a pensar en una possible acció immediata. Potser és el moment de començar a parlar en termes d'utopia com a forma d'evitar aquell desastre que la física i el pensament distòpic auguren. Dit d'una altra manera, si podem imaginar el col·lapse, també hauríem de poder configurar la seua solució.

I, tanmateix, és més fàcil destruir que construir. Les fites que ha aconseguit el feminisme en els darrers anys, per exemple, estan en perill a causa de l'emergència de governs d'ultradreta, en el marc d'una reacció conservadora de gran magnitud, vinculada també a la negació del canvi climàtic, en una desesperada fugida cap avant. El mateix Fuster que en l'entrada «Amor» confiava en un feminisme que faria prescindibles determinades figures de l'imaginari col·lectiu d'arrel masclista, ens advertia en «Llibertat» que sempre hi ha el risc de convertir-nos en *sords civils*, insensibles a la degradació dels drets assolits. Guanyem a poc a poc i donem per descomptat allò que podem perdre en un bufit.

No hauríem d'oblidar, en aquest sentit, que la perseverança també té un límit, un punt de no retorn a partir del qual l'única opció és sucumbir. Ja ho sabem, que hi ha *resistències íntimes* i altres formes de lluita individual, ben bé silenciosa, però això difícilment canviarà l'esdevenidor col·lectiu. Cal insistir en l'obvietat: les transformacions socials importants necessiten mobilitzacions socials de molta magnitud. Davant de la dificultat de l'empresa, l'assagista, sovint, s'ha estimat més tancar-se en la seua torre, en companyia dels seus llibres, i dedicar-se humilment a la reflexió solitària. Si aquesta escriptura egocèntrica i tanmateix necessària —és el lloc últim dels reductes humanístics d'opinió— esdevé definitivament egoista, no serà la ciència la que hipotecarà el futur de l'assaig, sinó la pràctica mateixa del gènere. També ací ens enfrontem a un punt de no retorn,

en aquest cas estètic i conceptual: en un món en què les xarxes socials estimulen l'exhibició del jo alhora que desdibuixen qualsevol forma d'orientació intel·lectual, quin valor té l'enunciació pròpia de l'assaig? Potser ha passat el seu temps i tan sols resta espai per a les diferents formes d'autoficció literària i audiovisual que tant s'estilen? Si en lloc d'imaginar utopies ens entretenim mostrant als altres el que en realitat no som, prompte haurem perdut la batalla. I, malgrat tot, no ens resignem: l'assaig del segle XXI ha abordat i abordarà aquests temes, amb reflexions profundes i capacitat d'influència. Ens estalviarem, ara, els noms que a escala internacional avalen aquesta esperança, però el lector els podrà intuir fàcilment.

Aquest és un llibre acadèmic: d'assaig acadèmic, si ho podem expressar així. La nostra voluntat era facilitar un espai d'escriptura que, sense renunciar a les convencions bàsiques del món universitari –com demostra la seua rica bibliografia–, proporcionara als lectors una reflexió oberta i lliure, plantejada així des de l'encàrrec inicial, que atorgava la mateixa llibertat a les autores i autors participants. Per això, també volíem que fora un llibre divers, no tan sols pel que fa a les qüestions plantejades i la forma en què aquestes es presenten, sinó pel que fa a les persones que l'han escrit. Així, com es dedueix de la nòmina d'autores i autors, hem intentat conjugar la filologia, la filosofia, la història, l'edició i el periodisme. I ho hem fet amb la participació de persones vinculades al món universitari, però actives també en altres àmbits afins (des de l'edició fins a la creació literària). Hi havia, també, una voluntat d'homologació teòrica, amb la convicció que parlar d'assaig, i fer-ho des de València, no és gens diferent de parlar d'assaig des de Barcelona, París, Bolonya, Londres o Madrid, per esmentar tan sols

espais geogràfics i culturals presents en aquestes pàgines. No és ociós recordar, encara a hores d'ara, que l'obra de Joan Fuster —la qual funciona com a esperó de les reflexions ací contingudes— té una ambició global. Nosaltres, els valencians, hauríem de ser els primers a creure'ns-ho i actuar en conseqüència. Per això, la Càtedra Joan Fuster ha decidit obrir aquesta col·lecció a perspectives d'anàlisi que, sense abandonar els temes que sempre van preocupar l'autor, transcendeixen l'estudi estricte de la seua obra. Amb això no volem dir que la immensa producció de Fuster haja superat un hipotètic punt de no retorn a partir del qual no dona més de si. Lluny d'això, són tantes les preguntes que obri i tantes les incitacions que suscita, que estem obligats a agafar el guant i mirar de continuar aprofundint en els grans eixos temàtics de la seua obra.

En la segona edició a *Nosaltres, els valencians*, es lamentava que el llibre no havia rebut el tipus de resposta que ell desitjava, això és, una rèplica argumentada, incisiva, que gosara contraposar les idees, assenyalar les coincidències i desenvolupar les discrepàncies. Una rèplica fruit de la lectura atenta i de la disposició al diàleg que l'assaig representa. Una lectura pròpia del segle XX i —ai las!— cada vegada més improbable en aquest pertorbador segle XXI que està a punt d'entrar en el seu segon quart. Esperem que les persones que llegiran aquest volum se sentiran interpel·lades per les seues autores i autors —Irène Langlet, Ignasi Moreta, Francisco Fuster, Núria Sara Miras Boronat i Martí Domínguez— en la mateixa mesura que Joan Fuster ens interpel·lava sobre el futur de l'assaig. Per això, en aquest capítol preliminar hem decidit defugir qualsevol temptació d'oferir una síntesi concloent sobre el contingut del llibre. Les perspectives són tan diverses que no tan sols seria difícil arribar a resumir-les, sinó que podríem reduir-les fins a desfigurar-les.

Retornem, per acabar, al punt de partida. Té l'assaig una data de caducitat? Pensem que –si ho podem expressar així– d'aquest volum es poden desprendre algunes lectures optimistes sobre el futur d'aquest gènere literari, al costat d'altres menys afalagadores, fruit d'un context global inequívocament amenaçador. Els instruments d'anàlisi del present desplegats pels cinc autors, al nostre parer, són sòlids i justifiquen les conclusions –més o menys parcials i provisionals– que es poden extraure de cadascuna de les seues contribucions. Tant de bo, d'ací a un temps, amb un punt de vista renovat, algú retorne a aquests capítols per a reflexionar sobre l'assaig i les seues perspectives. Permeteu-nos acabar amb l'expressió, implícita, d'un desig: això voldrà dir que, com a mínim, la seua data de caducitat s'haurà demorat encara uns quants anys –i la nostra, també.

En més d'una ocasió, Joan Fuster va especular amb la idea de la caducitat de l'assaig. Si es donaven determinades circumstàncies, aquest gènere literari, emblema de la modernitat, podria deixar de tenir sentit en la societat del segle XXI. Quan ens acostem al primer quart de la centúria, sembla que l'assaig manté un paper clau en el món cultural. Serà així en el futur? Davant de reptes com la crisi climàtica o la intel·ligència artificial, aquest «reducte humanístic d'opinió» pot continuar vigent?

En aquest volum, sis especialistes agafen el guant de Joan Fuster i reflexionen sobre l'assaig actual, alhora que s'interroguen sobre el seu desenvolupament al llarg de les pròximes dècades. Des de la teoria literària fins al feminisme, des dels processos editorials i periodístics fins a la carrera acadèmica, el llibre conjuga diferents arguments i perspectives per a suggerir algunes respostes i, sobretot, per a suscitar noves preguntes.

